

“FÈLIX O L'ETERNA ITINERÀNCIA.
(APROXIMACIÓ A LA SIMBOLOGIA PEDAGÒGIC)

per GABRIEL GENOVART SERVERA

LIBRO
FELIX,
Ò
**MARAVILLAS
DEL MUNDO.**
COMPUESTO

EN LENGUA LEMOSINA POR EL IL-
luminado Doctor, Maestro y Martyr el Beato
Raymundo Lulio Mallorquin; y traducido
en Español por un Discipulo; puestas al-
gunas notas para su mas facil
inteligencia.

TOMO PRIMERO.
CON LICENCIA.

*En Mallorca año 1750. En la Oficina de la
Viuda FRAU Imprefora de la RI Audiencia.*

Aquesta col·laboració constitueix el tercer capítol de la tesi de llicenciatura de l'autor que, amb el títol "Els Paradigmes del Mestre i del deixeble en Ramon Llull. (Imatges i símbols de lapedagogia lul·liana)" i sota la direcció del Dr. Jaume Oliver, professor d'aquesta Escola Universitària de Professorat, fou llegida a la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació, Universitat de Barcelona, el febrer passat. El tribunal, integrat pel Dr. Alexandre Sanvisens, president i ponent, Dr. Miquel Bertran Quera i Dr. Buenaventura Delgado, li otorgà la qualificació de excel·lent per unanimitat.

En conjunt, l'esmentada tesi és un estudi dels símbols i figures de l'obra de Ramon Llull, tot considerant-ne les dimensions pedagògiques. En l'anàlisi de l'obra lul·liana, encara que de forma no exclusiva ni molt menys dogmàtica, s'han seguit fonamentalment les aportacions de Carl Gustav Jung, sobre tot les seves tesis relatives a les imatges arquetípiques, inconscient col·lectiu, procés d'individuació, etc..., com també els estudis de Mircea Eliade, Bruno Bettelheim, Juan Eduardo Cirlot, Vladimir Propp, etc., i s'ha fet una seriosa tasca de recerca i interpretació de la simbologia lul·liana continguda a "Llibre d'Orde de Cavalleria", "Fèlix de les Meravelles" i "Blanquerna".

A la Revista "Estudis Baleàrics" (número 4, març 1982) s'ha publicat el primer capítol, "El cavaller i el vell savi (Estudi del pròleg del "Llibre de l'Orde de Cavalleria")".

1. La condició dels que aprenen

La distingida historiadora de la Pedagogia, Doctora M.ª Angeles Galino, en ocasió d'un estudi sobre el "Fèlix" o "Libre de les Meravelles" —que ella califica de "novel·la pedagògica"— ha traçat els perfils del deixeble i del mestre segons apareixen a l'obra de Ramon Llull.¹

Pel que fa referència al deixeble aquests són, en opinió de la Doctora Galino, els trets essencials de llur perfil:

- 1) El viatge com a situació didàctica.
- 2) La soledat com a mètode.
- 3) La capacitat de "meravellar-se", entesa:
 - a) com a actitud vital
 - b) com a actitud teòrica.

No discutirem a l'eminent historiadora de l'Educació aquest perfil del deixeble lul·lià, sens dubte plenament vàlid i encertat; però sí volem fer avinent que tant el deixeble com el mestre lul·lians queden considerablement enriquits des dels esquemes interpretatius que fins aquí els hem estudiat.

En primer lloc, cal que observem que aquest "viatjar com a situació didàctica", a què es refereix la Doctora Galino, és, tant en el cas de Fèlix com dels altres personatges de Ramon Llull, un clar viatge de *naturalesa iniciàtica*: és el viatge que condueix al bosc a on espera el vell savi; un viatge a través del qual s'expressa un procés ascètic que condueix a la plenitud.

En aquesta obra, com en el "Llibre de l'Orde de Cavalleria" i en el "Blanquerna", també ens crida l'atenció l'aroma de rondalla meravellosa que impregna l'encapçalament del llibre: un pare, que es sent fonament afligit —"en tristícia e en languiment stava un home en stranya terra"² (l'estat de *carència* no es pot expressar amb més patètica bellesa)—, envia el seu fill a viatjar. Així comencen, en efecte, moltes rondalles: una dissort o malaurança afecta un pare i aquest comana al seu fill que faci un llarg viatge. Normalment, a la rondalla, es tracta d'anar a cercar un objecte meravellos i salvífic; en el "Fèlix", la comanda paterna és que vagi a viatjar per "meravellar-se" (això és per *commoure's* i per *interrogar-se*) 49

davant un món que ha perdut la coneixença i l'amor a Déu, és a dir, un món que ha perdut la connexió amb el que hauria d'ésser el seu centre. El món ha perdut la connexió amb el seu centre i aquest fet causa l'angoixa més profunda. És la mateixa situació que expressen els mites i els contes quan ens diuen que un rei està malalt o ha envellit, que una princesa està trista, que les tenebres cobreixen la terra, els rius s'eixugen i les gelades maten la vegetació...³ Una tristesa i desolació quasi còsmica ho envaeix tot. Aleshores cal que s'aixequi un viatger; cal que qualcú es posi en camí per anar a cercar les raons de tal desventura.

La causa de l'hàbit viatger —diu M.ª Angeles Galino— és en Fèlix el *desassossec espiritual* que li produeix el saber que “no hi ha avui el fervor ni la devoció que en temps dels apòstols i dels màrtirs que per conèixer i estimar Déu patien i morien”. I a tal estat de coses voldria posar remei “no excusant de posar-se en els majors riscos i perills perquè a Deu se li fes reverència i honor”. Blanquerna, per la seva part, pensa que el món camina tan transtornat i apartat del que hauria d'ésser, que ell “més estima viure entre les feres, arbres i aus, que no tenen culpa, que entre els homes ingrats als beneficis que han rebut i reben de Deu Nostre Senyor”.

El periple s'inicia, doncs, en ambdós casos, amb una oberta desaprovació per a la societat descreguda, que trobarà en el viatger un censor.⁴

L'itinerari del deixeble lul·lià és, certament, com apunta Galino un *viatge en soledat*:

...aquests homes han elegit la soledat com a mètode, encara que tinguin successives companyies. Inicien el seu èxode sense saber cap a on van, amb voluntat decidida de no afinçar definitivament a cap lloc, ni associar-se amb ningú.⁵

La soledat dels pelegrins lul·lians és la soledat necessària d'aquells que, com hem vist que ocorre amb Blanquerna, han de trobar finalment el seu ésser més profund: el que Jung denomina “selbst” i, en una noció fins a un cert punt aproximada, Carl R. Rogers anomena “l'ésser-un-mateix”.⁶ En el capítol anterior hem pogut veure com un itinerari vertaderament espiritual i ascètic conduïa a Blanquerna cap als nivells més profunds del seu ésser personal; per aquesta raó la itinerància dels personatges lul·lians ha d'ésser considerada, sobretot, un “viatge cap a l'interior” (“in interiorem hominis”): un agustinianà viatge cap a on habita la veritat del propi ésser personal.

En aquest procés de recerca, el pelegrí lul·lià, malgrat la seva itinerància solitària, no es queda sol i desassistit: és ajudat pel *vell savi* que, com hem tingut ocasió de veure, representa una dimensió molt profunda de la pròpia persona; és el **50** vell savi que, com diu Jung, “habita en el cor de

cada home”, que representa una personalització del “jo profund”.⁷ Aquest *vell savi*, com tindrem ocasió de veure, posa en pràctica amb el seu deixeble un procés de reflexió i diàleg que pot ésser considerat com a eminentment psicoterapèutic.

Malgrat també fer el camí en solitari, els herois pelegrins de Ramon Llull no rebutgen mai les companyies ocasionals que es van trobant en el camí, i cada encontre suposa per a ells una ocasió d'enriquiment, especialment quan aquest es produeix amb el *vell savi*. Aquesta circumstància ha fet que es pogués parlar de “pedagogia de l'encontre” en Ramon Llull, car, en efecte, com assenyala Tusquets,⁸ Llull aplica sistemàticament la tècnica de l'encontre en les successives trobades dels seus herois amb els personatges del bosc. En la nostra opinió, no obstant, el sentit en què amb més propietat es pot parlar de “pedagogia de l'encontre” en Ramon Llull és, sobretot, en orde al fet que els seus personatges *caminen cap a l'encontre amb si mateixos*, en aquells nivells de plenitud i profunditat en què, com ocorre amb Blanquerna, el jo pot obrir-se a la transcendència, a l'encontre suprem amb l'Amat.

En el personatge Fèlix no trobam emperò, com en Blanquerna, una culminació de la itinerància en la plenitud contemplativa. Blanquerna, com hem vist, arriba a un punt en què ha travessat totes les etapes que condueixen a la perfecció i arriba a l'estadi en què pot gaudir de la mística benaurança, instal·lant-se a l condició suprema de *vell savi*. Però aquest no és el cas de Fèlix que, a diferència de Blanquerna, no arriba mai..., i, en aquest fet, radica probablement la seva grandesa com a personatge. Si Blanquerna, en la seva etapa final, el Blanquerna del místic diàleg amb l'Amat, pot ésser l'expressió de la plenitud, Fèlix ho és de l'inquiet i perpetu pelegrinar; del pelegrinar fins al darrer moment de la vida i, inclús, del pelegrinar més enllà de la mort.

Fèlix és, en efecte, al llarg de tota la seva vida i al llarg de tot el seu camí un inquiet viatger que

...ab la doctrina qui li donà son pare, anava per los boscatges, per munts e per plans, e per erms e per poblats, e per prínceps e per cavallars, per castells, per ciutats; e meravellave's de les meravelles qui són en lo món; e menanava ço que no entenia, e recomptava ço que sabia; e n treballs e en perills se metia per tal que a deu fos feta reverència i honor.⁹

Per a Fèlix, com apunta Galino,¹⁰ l'“abandó dels llocs familiars, la inquietud itinerant, i la soledat personal amb què el viatger respon al seu desassossec espiritual” constitueixen els requisits previs de qualsevol aprenentatge. Són també, en opinió de la doctora Galino, els factors motiva-

cionals típics de la pedagogia lul·liana. En el curs del seu pelegrinar, Fèlix es “meravella” fins a les fibres més íntimes (això és, s’espanta i espaordeix) quan s’enfronta a problemes de naturalesa existencial, tals com el pecat, la mort, la fe, la temptació...; mentres que el seu “meravellar-se” no passa de un simple interès especulatiu davant temes merament teòrics i sapiencials.¹¹

Un primer *sant ermità* instrueix Fèlix sobre la naturalesa de la Divinitat, la Unitat de Déu, la Santíssima Trinitat i la Creació. S’escau llavors Fèlix a l’ermitatge a on habita el sant ermità Blanquerna,¹² segon *vell savi* que apareix a l’obra, el qual trobam instal·lat a l’escenari de costum:

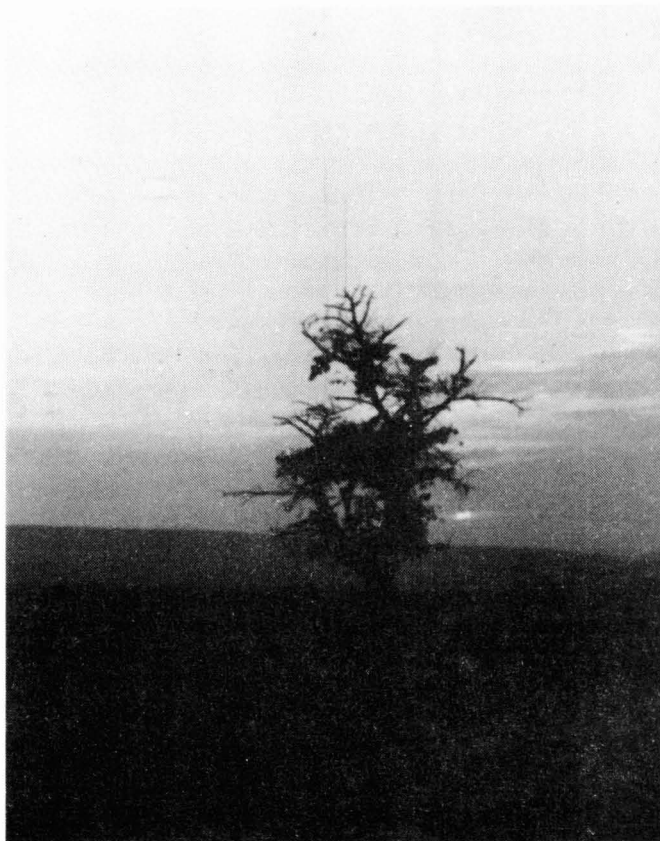
...aquell sant home (Blanquerna) stava dejús un bell arbre, a tenia un libre hon havia molta sciència de theologia e de phisoloffia ab què contemplavaa lo rey de la glòria.¹³

Blanquerna instrueix Fèlix sobre els misteris de l’Encarnació, la Passió, el pecat original, la Verge Maria, els profetes i els apòstols. Prossegueix Fèlix el seu periple i un tercer *ermità del bosc* l’instrueix sobre els àngels. Més endavant és un savi pastor —en realitat un altre *vell savi*, encara que aquest pic no sia ermità— el que instrueix Fèlix sobre l’empiri i el firmament. Représ el viatge, successius *vells savis*, ja sien filòsofs, ja sien anacoretetes, van allixonant Fèlix sobre qüestions tan diverses com els elements, les plantes, els metalls, les bèsties (el “Libre de les Bèsties” constitueix un llarg apòleg intercalat, de caràcter polític i sociològic), l’home, el Paradís i l’Infern, constituint tot plegat un vertader tractat enciclopèdic del seu temps.

I arribam d’aquesta manera al final del “Llibre de les Meravelles”, que és el punt en el que aquesta obra assoleix, en la nostra opinió, la seva màxima bellesa i les seves més fondes significacions.

Després que Fèlix ha trescat tots els camins, traient lliçons enriquidores de cada home i cada circumstància en què s’ha enconrat, després que ha après de l’agresta saviesa del pastor, de l’enigmàtica ciència de l’alquimista, dels humils trescaires i romers, dels doctes filòsofs i dels *vells savis* del bosc, després que ha anat atresorant un cabdal de coneixements i experiències, arriba, el viatger, a les portes d’una noble abadia, a on demana descansar.

En aquella abadia, és tanta l’admiració que causa Fèlix entre els monjos quan els narra totes les coses que ha vist i ha après, que aquests romanen extasiats. Allà contaria Fèlix, el viatger que arriba d’enfora, entre rés i rés i entre silenci i silenci dels llargs dies monacals, les moltes meravelles que havia conegut trescant els camins:

FOTOGRAFIA: JAUME FALCONER

Fèlix tots jorns comptava dels exèmples e de les meraveylles al abat e als monges; e en lo racomptament se adelitava l’abat, e sí.s feyen tots tots los monges, car molt són peraules plaents a ohyr, e gran res hi ha de saviesa e de doctrina, e gran res hi sap hom del stament de aquest món e del altre.¹⁴

Tanta és l’admiració que causa Fèlix entre els monjos i l’abat, que li demanen que prengui l’hàbit d’aquella orde i es quedi allà per a continuar ensenyant-los tots els dies de la vida. Però Fèlix no havia nascut per a esser mestre, sinó deixeble viatger; i per això respon que ha de seguir essent feel a la comanda paterna i que ha de continuar trescant món. Li repliquen, aquells bons monjos, que vagi almenys vestint l’hàbit de la seva orde i que, un cop hagi multiplicat les meravelles, pensi retornar a l’abadia per participar-lis totes les coses novelles que ha après i conegut.

Hi consent Fèlix; però, quan projectava la nova eixida, li sobrevé un greu malaltia, i mor, el pelegrí; no sens abans pregar a la Providència que n’hi hagi d’altres que vulguin seguir el seu exemple anant a viatjar pel món, meravellant-se de tot el que ell s’ha meravel·lat.

Esdevench-se que denentre Fèlix se moria, ell dix aquestes peraules: —¡A, sènyer Déus (...), plàciet que pus que jo deffayll a complir aquest ofici, que

tu lo dons a altre quin sia pus digne de mi; e que aquell complesca ço en què jo deffayll per mèrit e per abreuvement de vida.⁵

Després que Fèlix fou “a molt gran honor” enterrat, un dels monjos d’aquell abadia, captivat per l’exemple del pelegrí, s’agenolla als peus de l’abat i, plorant, li demana que li atorgui l’ofici de *Fèlix* i l’enviï, igualment a còrrer món.

No tan sols hi consent l’abat i li dóna la benedicció, sinó que, juntament amb els altres confreres, acorda solemnement que, després d’aquell “Segon Fèlix”, en sia, a llur mort, nomenat un altre; després, un altre; i un altre... Que sempre hi hagi un germà que, portant el nom de “Fèlix”, vagi cercant del món les meravelles per a contar-les al retorn.

D’aquesta manera, l’“actitud meravellada” del protagonista transcendeix el propi personatge i esdevé *categoria existencial arquetípica*: el que importa és que l’espírit de Fèlix perduri, que Fèlix no muira mai. I queda clar, ens sembla, quina és, segons Ramon Llull, la vertadera *condició dels que aprenen*, quin és el *paradigma del deixeble*: la d’esser un *perpetu itinerant*. No importa, sembla que ens digui Llull, arribar a la plenitud gairebé utòpica, a què arriba Blanquerna; la grandesa de l’home radica també en el mateix caminar.

2. La condició dels que ensenyen

Davant l’actitud “admirada” i fins i tot commoguda del deixeble, el mestre —diu Galino— és sempre un contemplatiu que dóna a participar el fruit de la seva meditació. El presenta serè, entregat a les seves reflexions, amable i disposat a comunicar-se, però hom veu aviat que la comunicació amb el deixeble és només un parèntesi en una vida enterament dedicada a l’especulació. L’ensenyament flueix dels seus llavis sense esforç, plàcidament, com correspon al qui ha elegit l’ocupació de pensar.¹⁶

El mestre lul·lià, a més de tot el que certerament apunta M.ª Angeles Galino, és, com hem tingut ocasió de veure, el *vell savi del bosc*, el “psicopompos” o “mistagog”, vertader psicoterapeuta del deixeble que sovint arriba atribulat i amb el cor ple d’aflicció. El mestre lul·lià és l’arquetipus de l’*ancià*, que “habita el cor de cada home”, segons diu Jung, fent seu un antiquíssim proverbi japonès; és el conseller que, com en els contes de fades i en els somnis, apareix quan l’ànima es troba torbada i no sap quin camí ha de seguir.

El mestre lul·lià és, certament, un contemplatiu; però no ho ha estat sempre. Si ha pogut arribar a la condició de *mestre* i de *guia* ha estat a força de viure abans un procés ascètic que l’ha

conduït a la pròpia plenitud. I després de vagar per l’interior dels boscs iniciàtics —les sendes de l’ànima— o després d’haver viscut, com el vell ermità del “*Llibre de l’Orde de Cavalleria*”, o l’ermità del “*Tirant lo Blanc*” (tan lul·lià com tots els mestres lul·lians), la vida amb tota la intensitat, llavors sí que, clara i serena, com la font que sempre l’acompanya, la seva paraula, “amb lentitud eterna”, pot fluir dels seus llavis, més per a ajudar psicològicament el deixeble que per adoctrinament pròpiament dit; perquè el mestre lul·lià, abans d’alliçonar, conhorta; abans d’ensenyar, enforteix l’esperit.

El mestre lul·lià és, com hem vist que deia Jung del *vell savi*, l’“home tan vell com el món”, l’“home que ha viscut la vida humana amb tots els sofriments i totes les alegries, amagatzemant an si les imatges fonamentals de l’existència”. Per aquesta raó sap donar la resposta adequada, aplicar la imatge oportuna, proposar l’exemple adient.

El mestre lul·lià és un contemplatiu, però sembla estar també sempre a l’espera del viatger que a qualsevol instant pot arribar, com si l’esperàs eternament, amb amorosa i pacient espera. Després, quan aquest arribi, l’acollirà amorosament. Per moltes que sien les tribulacions i afliccions del caminant, el *vell savi* el sap tranquil·litzar i assossegar, com un consumat i expert psicoterapeuta. Sembla que coneix a la perfecció aquells consells que dóna Rogers per a la relació psicoterapèutica ideal:

una càlida valoració i acceptació de l’altra persona i una sensible capacitat de veure el món tal com ella el veu, (...) perquè així aquesta es compregui millor a si mateixa i conquisti una major integració i capacitat d’afrontar la vida.¹⁷

El mestre lul·lià sempre acolleix càlidament deixeble, i al llarg del diàleg que ambdós entaulen, —un diàleg que en molts d’aspectes té el caràcter de vertadera psicoteràpia— el mestre es dirigeix sempre al deixeble emprant expressions tan afables com “bell amic”, “amable fill”, “bell fill”...

Aquestes són les circumstàncies típiques de l’encontre entre el deixeble i el mestre lul·lians, sempre envoltades de tot els simbolismes que en capítols anteriors hem considerat; circumstàncies que, per exemple, es poden apreciar plenament en el primer encontre de Fèlix amb l’ermità del bosc, a un moment en què el deixeble pelegrí té el cor aborronat perquè acaba de contemplar la mort d’una pastoreta devorada per un llop, la qual cosa el porta a sentir-se temptat de l’existència de Déu. I en aquest punt, després d’haver Fèlix errat tot el dia, sumit en les seves angúnies

i tribulacions, és quan apareix, a entrada de fosca (“tro a la nit”), la *casa de l'ermità*, dins el bosc:

sdevench en un ermitatge en que stava un sant home qui longament en theologia e en philosophia havia estudiat, e, ab sos llbres e ab sa saviesa, en aquell ermitatge Déu contemplava e adorava. L'ermità saludà Fèlix molt agradablement en son venir, mes Fèlix no li pogé dir res, sinó que, tot sbalaït, se gità a sos peus e stech longament ans que parlar pogués.¹⁸

Davant la postració de Fèlix, el *vell savi* comprèn de seguida que aquell peregrí està sumit en un gran patiment, car una de les característiques dels ermitans del bosc és la de penetrar el cor dels homes, endevinant gairebé les seves consternacions. L'actitud de l'*ancià*, davant l'aflicció de l'home, és sempre la de l'afabilitat més amorosa, que convida a obrir el cor:

Bell amic —dix l'ermità—, ¿vos què havets, ni per què stats tan sbalaït?¹⁹

Els *vells savis* de Llull, com els ermitanets de les rondalles, tenen sempre a flor de boca l'amorosa escomesa amb la qual aconseguen que el seu deixeble ocasional obri les portes dels seu esser de bat en bat i vessi totes les tribulacions que l'embarguen. I, poc a poc, l'*ancià*, com un hàbil psicoterapeuta, aconseguirà mostrar el sentit i les significacions dels pesars que causen l'angoixa en l'ànim del deixeble i que aquest assolisqui la serenor de l'esperit:

Molt consirà Fèlix en les peraules que'l bon hom li deya, e en sa ànima se comença a alegrar.²⁰

Aquesta si que és també una vertadera constant de la relació mestre/deixeble en Ramon Llull. El deixeble, que ha acabat el llarg diàleg amb el mestre, s'acomiaada sempre amb l'ànima aconhortada i l'esperit reconfortat, com si s'hagués alleugerat de tot el pes de les seves afliccions. I quan noves tribulacions afligesquin el seu ànim, el *vell savi* apareixerà de bell nou.

Aquesta relació, que hem anomenat “psicoterapèutica”, es fa també particularment evident a la bellíssima obra en vers “El Desconhort”. En ella, el pelegrí que penetra a dins el bosc (“Dementre que així estava en tristor/ (...) me n'anà en un boscatge, on estava en plor”) amb l'ànima adolorida, és el mateix Ramon, que es troba desolat perque els alts estaments de l'Església no fan cas dels seus projectes apològics i missionals. Allà, en el bosc, es troba amb l'*ancià*:

En així eu estan en malencolia,
esgardé e vi un hom que venia,
un bastó en sa mà e gran barba havia

.....
Segons son captener hermità patia.

—Ramon: dix l'ermità, vos, què havets perdut?²¹

Tot seguit, el diàleg que entre ambdós es desenrotlla, amb les intencionades preguntes, reflexions i objeccions que el *vell savi* planteja, dóna lloc que Ramon esplai el seu cor en una expansió que té totes les aparences d'una “catarsis”.

El llibre de “El Desconhort” és, tot ell, un arrevatat diàleg entre Ramon i el seu *jo profund*: el “mestre interior”, el *vell savi* “que habita el cor de cada home”. Ho és també, un diàleg apassionat, tota la seva obra, car el Gentil i l'Escuder, Fèlix i Blanquerna són fragments de la seva ànima. I ho és també, finalment, la seva existència, la seva vida abrandada d'amor; perquè ell fou, a l'ensem, mestre i deixeble, itinerant i contemplatiu, cavaller i *vell savi*.

NOTAS

¹ GALINO, M.ª A.: *La condición de los que aprenden. Un aspecto de la pedagogía luliana*. Revista Española de Pedagogía, núm. 73, enero-marzo de 1961.

² Les cites del *Llibre de les meravelles* s'han pres de l'edició de Ed. Barcino corresponent a la col·lecció “Els nostres clàssics”, Barcelona, 1931, volum 34.

³ Veg. JUNG, C. G.: *El hombre y sus símbolos*, ob. cit., pàgs. 166-167.

⁴ GALINO, M.ª A.: art. cit.

⁵ Ibidem.

⁶ ROGERS, C. R.: *El proceso de convertirse en persona*. Ed. Paidós, Buenos Aires, 1979, pàgs. 149 i ss.

⁷ Fins i tot PROPP, tan poc procliu a la referència psicològica, adverteix que els “donants del bosc”, entre els quals s'ha de contar el “vell savi”, representen “facultats personalitzades” del propi heroi. (“*Las raíces históricas del cuento*”, ob. cit., pàg. 242).

⁸ TUSQUETS, J.: *Estudio comparativo de los esquemas de lección*. Rev. Perspectivas Pedagógicas, Univ. de Barcelona. Facultad de Fil. y Letras, núm. 19, primer semestre de 1967, vol. V., pàg. 385.

⁹ *Llibre de les Meravelles*, ob. cit., pàg. 26.

¹⁰ GALINO, M.ª A.: art. cit.

¹¹ Ibidem.

¹² S'ha de tenir en compte que el “*Llibre de les Meravelles*” és posterior al “*Blanquerna*” al menys en uns deu anys. Ramon Llull feia reapareixer, per tant, un personatge prou conegut.

¹³ *Llibre de les Meravelles*, ob. cit., pàg. 83.

¹⁴ *Llibre de les Meravelles*: ob. cit. Vol. IV., pàg. 314.

¹⁵ Ibidem, pàg. 315.

¹⁶ GALINO, M.ª A.: art. cit.

¹⁷ ROGERS, C. R. *El proceso de convertirse en persona*, ob. cit., pàgs. 44 i 45.

¹⁸ *Llibre de les meravelles*, ob. cit. vol. I, pàg. 29.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, pàg. 31.

²¹ “*El Desconhort*”, a l'edició esmentada de la BAC “Obras literarias de Raimundo Lulio”, pàg. 1098.